

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Філологічний факультет
Кафедра української та зарубіжної літератур
Кафедра української філології і методики навчання фахових
дисциплін

**Поліаспектність творчості
Лесі Українки
(до 150-річчя з дня народження)**

Збірник наукових статей і тез

Одеса
Букаєв Вадим Вікторович
2021

УДК 821.161.2.09

П49

Рекомендовано до друку Вченою радою Південноукраїнського
національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського
(протокол № 4 від 28 жовтня 2021 року)

Редакційна колегія

Бандура Т. Й., кандидат філологічних наук, доцент –
відповідальний редактор;

Босва Е. В., кандидат філологічних наук, доцент –
відповідальний редактор;

Яремчук Н. В., кандидат філологічних наук, доцент –
відповідальний редактор.

Рецензенти

Шевченко Т. М. – доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова

Гармаш Л. В. – доктор філологічних наук, професор, професор
кафедри української літератури та журналістики імені професора
Леоніда Ушкалова Харківського національного педагогічного
університету Г. С. Сковороди

Поліаспектність творчості Лесі Українки : збірн. наук. статей і
П49 тез. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2021. 188 с.

УДК 821.161.2.09

© Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2021

Література

1. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. Москва : Высшая школа, 1991. 448 с.
2. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика : основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 112-125.
3. Причепій Є. Проблема духовного відродження України. *Розбудова держави*. 1992. № 2. С. 56-58.
4. Стрельбицький М. Йоцемидаєсія. Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. 60 с.
5. Стрельбицький М. Під небом Коновалюка. Вінниця : Універсум-Вінниця, 2000. 136 с.
6. Стрельбицький М. Поема колорадського жука. Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. 15 с.

*Марина Мороко,
магістрантка I року навчання
філологічного факультету
Науковий керівник – канд. філол. наук, доц.
Крупеньова Т. І.*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ У НАРОДНИХ ДУМАХ

Постановка проблеми. «Думи – це епічні малюнки довго вікового терпіння і боротьби українського народу, історія його кривавих боїв за незалежність, історія поразок та перемог», – писав Григорій Нудьга [2, с. 37]. Справді, саме в думах відтворили народні співці – кобзарі історію нашого народу, показавши його боротьбу з турецько-татарською навалою, з польською шляхтою та іншими загарбниками рідного краю. Вони оспівували мужність, відвагу, силу козаків та всього українського народу, який протягом століть боровся за своє національне та соціальне визволення. Виникли думи в XV – XVI століттях і створювались кобзарями до XX століття *включно*. Думи завжди відображали дійсність, важливі суспільні події, героїчні *вчинки, що здійснювались* в ім'я народу і тому саме в цьому жанрі зосереджена найбільш достовірна інформація про долю України. Важливе місце і значення посідають топоніми, вжиті в контексті народних дум. Цей шар лексики важливий тому, що він конкретно

відбиває суспільно-історичні події, а також безпосередньо віддзеркалює образне осмислення народом реальної конкретики природного довкілля. Актуальність нашого дослідження зумовлена увагою до проблем історичної правди в усній народній творчості в умовах нових підходів до реалій життя та прагненням зрозуміти лінгвоментальність наших пращурів, їхнє світобачення та світовідчуття, що вплинуло на менталітет наших сучасників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які займалися дослідженням ономастики слід відзначити В. Горпинича, М. Худаш, А. Суперанську, А. Білецького, М. Карпенко, Ю. Карпенка та інших. Кожна географічна назва – історія, яка виражена засобами мови. Існує ціла низка класифікацій топонімічного матеріалу (Д. Бучка, Ю. Карпенка, В. Ніконова, В. Німчука, С. Роспанда, А. Селіщева, О. Суперанської, В. Ташицького, К. Цілуйка та ін.), в яких обґрунтовано основні засади групування власних географічних назв.

Метою статті є з'ясування асоціативного поля топонімів у свідомості носіїв української мови, визначення особливостей їх функціонування в українських народних думках.

Виклад основного матеріалу. Методом суцільної вибірки в текстах народних дум ми виявили 105 онімів, серед яких найбільшу групу становлять ойконіми (60), група гідронімів налічує 25 власних назв, трохи меншою за кількістю (20) є група хоронімів. У першій групі найчастіше зустрічаються ойконіми : Цареград (13 разів), Січ або Запоріжжя (18 разів), Килія (11 разів), Азов (11 разів), Козлов (10 разів), Корсунь (9 разів), Черкаси та Москва – по 8 разів, місто Полонне (7 разів), Чигирин, Біла Церква, Сорока – по 6 разів, Полтава та Київ – по 5 разів, Варшава, *Миргород Сорочинці вживаються по 4 рази, Переяслав, Крелевець, Кодак – по 3 рази. У групі гідронімів найбільш частотними у вживанні є оніми : Чорне море* (65 разів), Дніпро (26 разів), а з них у 7-ми випадках – Дніпро-Славути, Дністер (11 разів), Дунай (10 разів), Віола та Самарка – по 7 разів, Случ (3 рази). А у групі хоронімів – Україна (85 разів), Польща (5 разів), Крим (5 разів), Русь Велика (4 рази).

На нашу думку, частотність вживання того чи іншого оніма насамперед пов'язана з тематикою та змістом українських народних дум. Центральне місце у цих епічних творах посідає тема долі *України*, героїчного і трагічного життя українців, у зв'язку з цим лексема *Україна* є смисловим центром, навколо якого ґрунтується

позитивне і негативне, славне і трагедійне. Як ми вже зазначили, у думках часто зустрічається гідронім *Чорне море* (вживається переважно у творах героїчного епосу, які присвячені боротьбі козаків з турецько-татарськими нападниками). Частотність вживання даного оніма зумовлена тим, що Чорне море є, власне кажучи, тим шляхом, яким йшли турки і татари на Україну, а також водним простором, який треба було подолати невольникам, *щоб повернутися на українську землю з полону. Оскільки у ті часи порти і пристані Південного Криму перетворюються на величезні базари, то береги Чорного моря стають в'язницею, каторгою для невольників.* Отже, як бачимо, причиною дуже частого вживання гідроніма Чорне море є історичні події кінця XV – початку XVI століть, які описані у думках цього циклу.

Історичне підґрунтя народних дум – звитязна боротьба українського народу проти чужоземних завойовників і топоніми як органічні складники текстів дум є джерелом, до допомагає нам зрозуміти час і місце події. Топоніми в народних думках – це джерело відомостей про український народ. Так, досліджуючи в контексті дум «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Втеча трьох братів з Азова», «Козак Голота», «Дума про невольників» оніми Чорне море, Азов, Цареград, Килія, Козлов ми дізнаємось про боротьбу українського народу з турецько-татарською навалюю. А, наприклад, топонімічне поле думи «Про Сулиму, Павлюка ще й Яцька Остряницю», що складається з онімів *Січ, Кодак, Дніпро, Рось, Сула, Варшава, Кумейки та Боровиця* разом з антропонімами даного твору дають змогу простежити виразні зв'язки з Історичними подіями 1635 – 38-го років.

Топоніми *Чигирин, Черкаси, Біла Церква, Корсунь, Суботів, Вінниця* в контексті дум «Іван Богун», «Про Білоцерківщину», «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Хмельницького і Василя Молдавського» дають відомості про події національно-визвольної війни 1648 – 54-го років під керівництвом Б. Хмельницького. Досліджуючи астіонімів Сорочинці, Миргород, Полтава в контексті дум «Про Сорочинські події 1905 року», «Чорна неділя в Сорочинцях», а також вжитих в них антропонімів, ми дізнаємось про народні виступи селян, що *відбулись* у Сорочинцях в 1905-му році. Завдяки аналізу топопростору думи «Про визволення України», що представлений такими топонімами: *Україна, Київ, Корсунь, Одеса* – ми дізнаємось про події Великої Вітчизняної війни.

Отже, однією з функцій топонімів у текстах українських народних дум є адресна. Але топоніми у фольклорних текстах виконують не лише номінативну функцію. Часто вони набувають узагальненого, абстрактного значення, тобто тексти українських народних дум містять чимало дум, які до свого лексикографічно закріпленого значення прирощують інші семи, що імпліцитно містять ставлення людей до світу, довкілля, тобто набувають для них певного когнітивного смислу. У зв'язку з цим, дослідження таких топонімів дає нам змогу проаналізувати та зрозуміти лінгвоментальність нашого народу, його дух, світобачення та світосприйняття. Наприклад, гідронім *Чорне море* в контексті історичних дум «Пирятинський попович Олексій», «Смерть Корецького», «Самійло Кішка», «Буря на Чорному морі», «Втеча невольників з каторги», «Невільники», «Плач невольника» утворює один асоціативний ряд з лексемами: допомога, розлука, неволя, кара за гріхи, загибель, смерть (щодо козаків) та смерть, загибель турків і поляків. Символом порятунку козаків виступає гідронім *Дунай* у думі «Втеча з турецької неволі».

Також в епічному доробку оніми-назви рік прирощують до свого звичайного значення сему 'загибель', 'смерть' для турків, ляхів. У такому значенні вживається гідронім *Буг* у думі «Іван Богун», де зустрічаємо такі рядки про вчинки козака Богуна : «*Силу ляхів, турків стріляв, / І шабельками рубав, / На аркан їх забирав, / В річку Буг їх утопляв*»[3, с. 231]. Онім *Вісла* у думі «Про Білоцерківщину» також виступає символом загибелі ляхів : «*От тоді-то ляхам бог погодив, / На Віслі-річці лід обломив*»[3, с. 231]. Але є поодинокі випадки, коли ріки і для козаків набувають смислу загибелі, смерті. Зокрема, в історичній думі «Три Самарські брати» до лексико-графічного значення гідроніма *Самарка* додається складник 'смерть' трьох братів-козаків, які втікають з турецької неволі до рідного краю: «*Стали козаки в чистім полі помирати, / Стали свої голови козацькїї в річці Самарці покладати...*» [3, с. 139]. Цінність родинних стосунків є настільки важливою для наших предків, що, наприклад, гідронім *Дніпро* прирощує до свого значення семи 'батьківство', 'старший в роді'. Саме у такому значенні вживається онім *Дніпро* в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»: «*Дніпр-батьку, Славуто... / Твої козаки на Черкаській горі пробувають/ Холодної води в барила набирають*» [3, с. 135]. Семантичні і стилістичні функції онімів *Дніпро* і *Дунай* у даному творі розширюються і за рахунок того, що вони є засобом

персоніфікації (ці ріки наділені людськими властивостями і ведуть розмову між собою).

В українських народних думах хоронім *Україна* часто виступає як онім-символ жінки-матері. Наприклад, в епічному творі «Про визволення України» топонім *Україна* до свого звичайного, лексикографічно закріпленого значення прирощує сему 'матір' : «...А поживала там, жила / Наша рідная мати, / Україна мила-коханая» [3, с. 515]. Україна, як онім-символ матері, що втратила сина, постає і в думі «Колись у Кролевці». Хоронім *Україна* в контексті «Думи про Карнауха» утворює один асоціативний ряд з лексемами : *Батьківщина, рідний волелюбний край, рідна матір*. На нашу думку, символізація оніма *Україна* в текстах українських народних дум відбувається у зв'язку з підвищенням уваги до долі рідного краю, співпереживанням та прагненням допомогти у скрутну хвилину Україні.

Розширити значущість топоніма в певному контексті дозволяє і метонімічне використання власної назви. Наприклад, в думі «Похід Свіговського на Волощину» онім *Україна* дає таке метонімічне утворення: «*А Україна сумувала, / Ой, Україна сумувала, / Свого гетьмана оплакала*» [3, с. 76]. Хоронім *Україна* вживається на позначення всього українського народу, який сумував з приводу загибелі гетьмана Свіговського під час походу на турків. Отже, головним засобом семантизації топоніма є його контекстуальне оточення. Без контексту топонім не мав би жодних додаткових конотацій, окрім локалізації дії. Саме контекст активізує образну інформацію того чи іншого оніма.

Для того, щоб з'ясувати асоціативне поле топонімів у свідомості носіїв української мови, нами був проведений вільний асоціативний експеримент, у якому брало участь 100 інформантів. За даними вільного асоціативного експерименту, значну частину асоціативного поля топоніма *Корсунь* становлять історичні конотативні реакції : битва (10), битва під Корсунем (6), війна (3), козаки (2), битва під час Великої Вітчизняної війни, історичне місто (2), битва в роки національно-визвольної війни (2), битва 1648-го року, місто, де відбувались битви, військові дії, бунт, гетьманщина, поразка, поневолення, фортеця, відвага, визволення українців. Як бачимо, наші сучасники пов'язують ойконім *Корсунь* з історичними подіями, що відбувались на Україні, зокрема з національно-визвольною війною козаків проти Польщі та з подіями Великої Вітчизняної

війни. Астіонім *Чигирин* у більшості учасників експерименту також асоціюється з історичним минулим України, а саме з подіями національно-визвольної війни 1648 – 1654-го років під керівництвом Б. Хмельницького, з ним як українським гетьманом, а також з Чигирином як центром гетьманської влади та дипломатії, а також з іншими історичними постатями. Принагідно зазначимо, що в українських народних думах оніми *Чигирин* та *Корсунь* є джерелом відомостей про історичне минуле України, про події національно-визвольної війни та історичні постаті того часу.

Отже, як бачимо, ойконіми у свідомості наших пращурів та сучасників мають частково споріднене значення. А це свідчить про те, що образне осмислення нашими предками реальної конкретики природного довкілля, життя і героїки органічно ввійшло в лінгвоментальність їхніх нащадків. Підтвердженням цієї думки є також частковий перетин асоціативного поля астіонімів *Азов*, *Цареград*, хоронімів *Україна* та *Польща*, гідронімів *Дніпро*, *Дунай* у свідомості наших пращурів та сучасників.

Висновки. Історичне підґрунтя народних дум – звитязна боротьба українського народу проти чужоземних загарбників. Топоніми як органічні складники текстів дум є джерелом, що допомагає встановити час і місце події.

Література

1. Гуслистий А. Г. До питань про історичні умови виникнення українських дум. *Історичний епос східних слов'ян*. Київ, 1958. С. 34-41.
2. Нудьга Г. А. Український поетичний епос. Київ : Наукова думка, 1971. 354 с.
3. Українські народні думи та історичні пісні / За ред. М. Т. Рильського. Київ, 1955. 560 с.